№ 67 Ապրիլ 25 (Մայիս 7) **1880** Ապրիլ 25 (Մայիս 7) № 67

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Տարեկան գինը 10 րուբլի, կէս տարվանը 6 րուբլի
Առանձին համարները 5 կոպէկով:

Թիֆլիսում գրվում են միայն խմբագրատան մէջ:

Օտարաքաղաքացիք դիմում են ուղղակի
Тифлисъ. Редакція „Мшакъ"

ՄՇԱԿ

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(Բացի կիրակի և տօն օրերից)

Յայտարարութիւն ընդունվում է ամէն լեզուով:

Յայտարարութիւնների համար վճարում են
իւրաքանչիւր բառին 2 կոպէկ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մեր պաշտպանած դատը:—Արտաքին տեսութիւն: «Levant Herald» լրագրի յօդուածը հայերի մասին: Նամակ Թիւրքիայից:—Յայտարարութիւններ:—Բանասիրական: Խենթը:

ՄԵՐ ՊԱՇՏՊԱՆԱԾ ԴԱՏԸ

Այն բազմաւոր հետևանքը, որին մենք կարողացանք հասնել մեր գործունէութեան մի քանի տարւայ ընթացքում, հաշտութիւն քարոզելով լուսաւորչական, կաթօլիկ և բողոքական հայերի մէջ, առիթ է տալիս մեր մի քանի բարեկամներին առաջարկել մեզ տպագրութեամբ բացորձակապէս յայտնել թէ ի՞նչ է եղել մեր շարժառիթը ազգութեան անունով հաշտութիւն քարոզել կրօնական միմեանց թշնամի բանակների մէջ, յարգելով իւրաքանչիւրի դաւանութիւնը:

Մենք այդ հարցին կը պատասխանենք այսպէս:

Ի հարկէ այդ հարցի մէջ մեր շարժառիթը գլխաւորապէս եղել է ազգութեան խնդիրը, բայց մասամբ էլ նոյն է եղել, ինչ որ ուրիշ նոյնանման խնդիրներում: Բերենք օրինակներ:

Հին սերունդը պէտք է հովանաւորող լինի նոր սերունդի վերաբերութեամբ,—բայց մեր հասարակութեան մէջ պատահում էր հակառակը. պատահում էր որ հին սերունդը ճնշում էր նոր սերունդի վրա: Մենք մեր պարտաւորութիւնը համարեցինք, այդ դիպուածներում, պաշտպանել նոր սերունդը հին սերունդի դէմ:

Տղամարդիկ շատ անգամ խիստ են դէպի կանայք,—բայց մի և նոյն ժամանակ մեծ մասամբ մերժում են տալ կանանց որ և է իրաւունքներ: Մենք միշտ արդար համարեցինք թոյլ կողմի դատը պաշտպանել:

Գիւղացին հարստահարված է վաշխառուից,—մենք գիւղացու կողմն էինք բռնում միշտ:

Կուսակրօն հոգևորականութեան մի քանի ներկայացուցիչները ճնշում են ներգործում աշխարհական հոգևորականների, քահանաների վրա,—մենք այդ վերջինները պաշտպանելու մեր պարտաւորութիւն ենք համարել միշտ:

Հայ-լուսաւորչականները ազգի մէջ ահագին մեծամասնութիւն կազմելով համեմատելով կաթօլիկ, բողոքական և մահմեդական հայերի փոքրիկ սակաւամասնութեան հետ, պէտք է իսկապէս մեծահոգի լինէին դէպի իրանց մէջ փոքրամասնութիւն կազմող այլադաւան եղբայրները: Բայց ընդհակառակն, լուսաւորչական հայերի ամբոխը ծաղրում, ճնշում, հալածում էր իր կրտսեր եղբայրներին: «Մշակը» հաւատարիմ մնալով իր ուղղութեանը, արդարութեան անունով պաշտպան հանդիսացաւ հալածված թոյլերի ընդդէմ ճնշող զօրեղ մեծամասնութեան:

Այսպէս միշտ արաւ «Մշակը» և այսպէս միշտ պէտք է անի, քանի որ գոյութիւն կունենայ: Նա միշտ պէտք է պաշտպանի թոյլերին, միշտ պէտք է յանձն առնի թոյլերի, տկարների, զրկվածների, անպաշտպանների դատը:

Եւ մենք համոզված ենք որ այդ տեսակ ուղղութեանը հետևելով, մենք վերջ ի վերջոյ միշտ յաղթող կը հանդիսանանք, որովհետև արդարութիւնը մեր կողմն է:

Գ. Ա.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«LEVANT-HERALD» ԼՐԱԳՐԻ ՅՕԴՈՒԱԾԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բազմաթիւ խնդրուածք և շատ հակառակ պահանջումներ պիտի ընեն Արևմուտքի զանազան ազգերն և թշուառ քրիստոնեայք, երբ պատշաճ կուսակցութիւնն, անցնելով իշխանութեան գլուխը, պիտի կամենայ գործադրել այն խոստումները, զոր ըրաւ լորտ Պիգօնսֆիլդի դէմ մրցած ժամանակ: Այն մեծ փաստաբանն, արդարութեան, բարոյականի և քրիստոնէութեան դատին այն մեծ փաստաբանն, որ, ընտրութեանց ժամանակ, կը թուէր ունենալ հարիւր բերան գովելու համար պուլկարներն, յոյներն, պօսնիացիքն և զարատաղցիքն, այժմ նա կարօտ է Բրիարէսի պէս հարիւր բազուկ ունենալու, որպէս զի կարող լինի լրացնել ոչ միայն այն փրկութեան գործը, որ սկսուեցաւ Հիւսիսային իր սուրբ դաշնակցի կողմէ, այլ և նաև սկսել, ինչ որ աւելի դժուարին է, արգելել իր պաշտպանեալները (քրիստոնեայները), որպէս զի ի գործ չը դնեն իրարու դէմ այն անգթութեան և բռնութեան արուեստն, որուն մէջ զերազանցած են շնորհիւ 4 դար գերութեան: Բայց, պ. Կլատսթոնի արտաքին աշխարհակալութեան մէջ ցոյց տուած ճարտարութիւնը, պիտի պահովէ, վստահ ենք, այս խնդրոյն լուծումը: Եւրոպական Թուրքիոյ ապագային կարգադրութեան մասին, պ. Կլատսթոնի գործը պիտի դիւրին լինի 5 մեծ տէրութեանց գործակցութեամբ, որք, հաւանականապէս, պիտի ունենան միշտ մի և նոյն համաձայնութիւնը և անշահախնդրութիւնը մէկ մէկի նկատմամբ, բայց Ասիոյ մասին, տէրութեանց դիրքը տարբեր պիտի լինի: Շնորհիւ Կիպրոսի դաշնադրութեան, Անգլիա տարբեր դիրք մ'ունի միւս տէրութիւններէն Փոքր-Ասիոյ մէջ: Պ. Կլատսթոն չը պիտի մերժէ անշուշտ կատարել այն խոստումները, թէպէտ և ծանր, զոր իբր բեռ դրաւ ապագայ անգլիացի քաղաքագիտաց ուսին վրա լորտ Պիքօնսֆիլդի ան-

ԽԵՆԹԸ

ԱՐԿԱԾՆԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Լսելով Վարդանի, որպէս զանազան յանդուգն ձեռնարկութիւնների մէջ փորձված մարդու, երկար բացատրութիւնները, Հայրապետը և Ապօն պատասխանեցին.

—Մենք մեր հագուստները կը փոխենք և ոչ ոք չէ կարող ճանաչել մեզ:

—Մի և նոյն է, ինչ որ անելու լինէք, դարձեալ կը յայտնվի: Այստեղ պակաս չեն Թօմաս էֆէնդու նման մարդիկ, որ ձեզ մատնեն: Այստեղի հայերը, եթէ մի առիթով կարող են շահել թուրքի համակրութիւնը, չեն խնայի, թէև նրանով վնասելու են լինեն իրանց ազգայիններին:—Հայը, աւելի քան օտարները, ինքն է իր թշնամին...

Վերջին խօսքերը արտասանեց նա խորին վրդովմունքով: Այն օրվայ անցքերի տխուր տպաւորութիւնները սաստիկ գրգռել էին նրա ջղերը: Մի կողմից իր յարգած երիտասարդի կալանաւորութիւնը, միւս կողմից ժողովրդի անտարբեր սառնասրտութիւնը. մի կողմից թշուառ [illegible] անցքը, միւս կողմից Թօմաս էֆէնդու չարագործութիւնները, սաստիկ վրդովեցրել էին նրա սիրտը, թէև այդ գարշելի մարդու ծերունի խաչօի տան մէջ կատարած վերջին աւուր բռնաբարութիւնները նրան դեռ յայտնի չէին: Այդ մտատանջութիւնների և յուզմունքի մէջ նա համարեա մոռացել էր Լալային, այն նազելի էակին, որ նրա սրտում առաջին տեղն էր բռնում: Ցանկարծ այդ աղջկայ տխուր և աղաչաւոր պատկերը երևեցաւ նրան, և կարծես, ասում լինէր. «Ուր ես գնում, ինձ ինչու ես թողնում. գնում ես ազատելու քո սիրած ընկերի կեանքը. ախար ես էլ քո սիրելին եմ. ախար դու ինձ խօսք տուեցիր, որ կը տանես, կը հեռացնես այս երկրից. ախար այստեղ վատ է, ես վախենում եմ, շատ եմ վախենում քրդերից»...

Վարդանի սրտում ծագեց զգացմունքների մի սաստիկ պատերազմ: Երկու էակներ կանգնած էին նրա առջև. մէկը՝ սիրած աղջիկը, միւսը՝ սիրած ընկերը: Երկուսն էլ կարօտ էին օգնութեան, երկուսի կեանքն էլ վտանգի մէջ էր:

Քուրդ բէկից Լալային սպառնացող դժբախտութիւնը դեռ Վարդանին պարզապէս յայտնի չէր: Բայց նա գիտէր, թէ Թօմաս էֆէնդին որպիսի թակարդներ է լարում նրա առջև: Նա գիտէր, որ այդ անբարոյականը նպատակին հասնելու համար միջոցների մէջ խտրութիւն դնել սովոր չէ:

Փոքրիկ տղաւարի մէջ տիրեց առժամանակեայ լռութիւն: Նոյնպիսի մի մտածութիւն այն րոպէում զբաղեցնում էր Հայրապետին: Նրան յայտնի էր Լալայի և Վարդանի սէրը. նա իր քոյրը նշանակել էր այդ երիտասարդի համար: Այժմ Վարդանը գնում էր, գնում էր իր ընկերին ազատելու համար: Կամ կը սպանվէր և կամ կը խլէր նրան թուրքերի ձեռքից: Երկու դէպքում ևս նա կը կորցնէր Լալային: Գուցէ մինչև նրա վերադարձը քուրդ բէկը յափշտակած և տարած կը լինէր Լալային: Եւ Վարդանը, երևի, չը գիտէր այդ, և չէր էլ կարող գիտենալ, որովհետև նրան դեռ չէին յայտնել քուրդ բէկի դիտաւորութիւնները: Ինչու այդ բոլորը չասել Վարդանին: Բայց ինչպէս ասել: Վարդանը մինչև այն օր ծերունի խաչօի ընտանիքից ոչ ոքին դեռ չէր յայտնել, թէ սիրում է Լալային և ցանկանում է, որ նա իր կինը լինի: Այդ գաղտնիքը գիտէր Սառան միայն, այն ևս պատահմամբ: Իրերի յանկարծակի մինը միւսի ետևից փոփոխութիւնը ժամանակ չը տուեց Վարդանին իր սիրտը բացանելու: Այժմ մի նոր և վտանգաւոր ձեռնարկութիւն բոլորովին բաժանում էր նրան Լալայից: Այժմ միանգամից ոչնչանում էին Հայրապետի յոյսերը, թէ Վարդանը կազատէր իր քոյրը, և կը վերառնէր, կը տանէր մի հեռու երկիր, ուր քուրդ բռնակալի ձեռքը այլ ևս չէր հասնի:

Միւս կողմից, պ. Սալմանի կորուստը ոչ սակաւ տանջում էր Հայրապետին: Նա այդ անձնանուէր երիտասարդին սիրեց, համակրեց աւելի քան թէ Վարդանը: Այժմ թողնել նրան թուրքերի ձեռքում, որ բանտերի խաւարի մէջ մաշեն, տորեն և սպանեն նրան,—այդ նոյնպէս անգթութիւն կը լինէր: Եւ այդ անգթութիւնը աւելի խիստ և աւելի դառն էր թւում Հայրապետին, գլխաւորապէս այն պատճառով, որ ինքը պէտք է առիթ տար Վարդանին յետ մնալու իր ձեռնարկութիւնից, որ ինքը պէտք է խափանէր նրա բարի նպատակը պ. Սալմանին ազատելու համար, երբ յայտնելու լինէր, թէ որպիսի վիճակ է սպասում իր քոյրը քուրդ բէկի կողմից:

Իրերի այսպիսի խճճված և խառնաշփոթ դրութիւնը ձգել էր թէ Վարդանին և թէ Հայրապետին նոյնպիսի խառն մտածութիւնների մէջ: Թէ Լալան և թէ կալանաւորված երիտասարդը շուտափոյթ օգնութիւն էին պահանջում: Բայց դէպի որը պէտք էր դիմել առաջ,—այդ հարցը դժուարացնում էր նրանց:

Բայց ինչ էր մտածում այն րոպէում Ապօն, այդ շինական ընտանիքի չը փչացած և քաջասիրտ որդին:—Նա իսկապէս ոչինչ չէր մտածում: Նա այնտեսակ մարդկերից էր, որին դէպի որ կողմը և քշելու լինէին, այն կողմը կը գնար, այն պայմանով միայն, որ դէպի վատ կողմը գնալու հակամտութիւն չունէր: Ապօն մի լաւ և յաջողակ գործիք էր կրակի միջից բաներ դուրս հանելու համար. գործածութիւնը կախված էր տիրոջ հմտութիւնից:

Վարդանի խոստովանութեամբ փոքր ինչ պարզվեցաւ գործը: Վարդանը, առանց մի կէտ անգամ թագցնելու, յայտնեց երկու եղբայրներին իր սէրը դէպի նրանց քոյրը: Յայտնեց, թէ ինքը խօսք է տուել Լալային, որ կը փախցնէ նրան և ստացել է աղջկայ յօժարութիւնը: Ասաց, թէ ինքը մի այդպիսի օտարոտի գիտաւորութիւնը ստիպված է կատարել, նրա համար միայն, որ յոյս չունի, թէ Լալայի հայրը կը համաձայնվէր աղջիկը իրան կնութեան տալու. որովհետև նա նկատել է, և համոզված է, որ ծերունի խաչօն աչք ունի Թօմաս էֆէնդու վրա, և մտածում է նրան փեսայացնելու:

—Այդ մարդու մասին աւելորդ է խօսել, շարունակեց նա,—որովհետև դուք երկուսդ էլ նրան բաւական ճանաչում էք, և ճանաչեցիք առաւելապէս այսօր:—Թօմաս էֆէնդուն աղջիկ տալը, մի և նոյն է, որպէս գցելը նրան գայլի կամ շան բերանը...

—Բայց ինձ տանջում է մէկ միտք, յառաջ տարաւ նա,—ես, որպէս ձեզ յայտնեցի, պէտք է գնամ պ. Սալմանի ետևից, այդ ձեռնարկութիւնից յետ կանգնել ամենևին չեմ կարող: Ցաւակցութիւնը դէպի մի այսպիսի բարեկամը և ընկերը ծանր պարտք է դնում ինձ վրա: Բացի դրանից, ես ինձ մասամբ պատճառ եմ համարում, որ նա ընկաւ այդ փորձանքի մէջ.—ես նրան խրախուսեցի, ես նրան յորդորեցի, ես աւելի վառեցի այն կրակը, որ բորբոքված էր նրա սրտի մէջ: Դրանցով ես շտապեցրի նրա անկումը, ուրեմն պէտք է աշխատեմ ազատել նրան:

—Միւս կողմից, յառաջ տարաւ նա,—իմ առջև դրած է մի ահագին արգելք. չը գիտեմ, թէ ինչ պէտք է անել, արդեօք կարո՞ղ եմ թողնել Լալային: Գուցէ այսօր կամ էգուց էֆէնդին բանը այնպէս կը սարքէ, որ Լալան այդ հրէշի կինը կը մնի:—ի՞նչ կը լինի այնուհետև խեղճ Լալայի վիճակը:

խորհուրդ և նենգ ընթացքը: Սակայն, քանի որ իր տեղեկութեանց վրա պիտի հիմնէ պ. Կատըթըն իր բանկլիք քաղաքականութիւնը, կը համարձակինք իր ուշքը հրաւիրել Հայոց բողոքներուն վրա, որք բրիտանական պետութեան նոր փորձներուն կողմէ համակրութիւն կը խնդրեն: Իրաւ է որ, Հայք երբէք չեն ապստամբած տաճկի կառավարութեան դէմ, երբէք չեն նախատած, չեն ոտնած Թուրք անպաշտպան կիներ և աղջիկներ, չեն ունեցած ոչ օրախուցաց ննջամութիւնն և ոչ պուլկարաց փայրենութիւնը: Ընդհակառակն, համբերութեամբ քաշած են ամեն տեսակ հարստահարութիւն, ընդհանրապէս բարեկամութեամբ ապրած են Թուրքին հետ, և իրենց բնաւորութեան յատկանիշներն եղած են պարկեշտութիւն, աշխատասիրութիւն և հլուընկալութիւն: Բայց իրենց այս յատկութեանց պատճառաւ, չը պէտք է որ նուազ անարժան համարուին Անգլիոյ բրիտոնեայ մեծ կուսակցութեան համակրանաց և պաշտպանութեան: Եթէ, խաղաղութիւն, կրօնամոլութիւն, կեղծաւորութիւն և անգթութիւն, եթէ սոքա չեն այն միակ յատկութիւնք, որովք հնար լինի Կատըթընի և իր բարեկամաց համարումը գրաւել, եթէ այս պարոններն իրօք գիտաւորութիւն ունեն քրիստոնեայ տարրը Տաճկաստանի մէջ զօրացնել ոչ թէ ի վնաս, այլ յօգուտ նոյն իսկ Թուրք պետութեան, եթէ այդ կուսակցութիւնն կուզէ մի պատնէշ կանգնել, քրիստոնեայ ցեղերու բոլորք կառավարութեան միջոցաւ, ընդդէմ Ռուսիոյ միջամտութեան և յարձակման, մի պատնէշ աւելի զօրաւոր քան սուլթանի բանակները, այն ժամանակ, Փոքր-Ասիոյ Հայոց փափաքներն և ճակատագիրը արժանի են նոցա ամենախորին և լուրջ նկատողութեան: Առանց վարանելու, կը հաւատանք թէ այս են տեսութիւնքն Անգլիոյ ազատական ամենակարող քաղաքագիտաց, տեսութիւնք որք վերջապէս պիտի իշխեն Անգլիոյ կառավարութեան խորհրդոց մէջ: Մեր այս խօսքին իբր ապացոյց, կը յիշենք այս ամսուան «Contemporary Review»-ի մէկ յօդուածը, ստորագրեալ մի արևելցի պետական մարդ «An Eastern statesman» որ պերճախօս լեզուով կը ցցունէ Հայոց իրաւունքներն Անգլիոյ համակրութեան և պաշտպանութեան վրա: Նոցա պատմութեան մէկ համառօտ տեսութագիրն ընելէ յետոյ, և նոցա ընտիր յատկութիւնները գովելէ ետև, այդ արևելցի պետական մարդը կը համառօտէ մի քանի էջերու մէջ Հայոց անբաւականութիւններն վերաբերութեամբ կայսերական կառավարութեան և այն խնդիրքն որ ըրին իրենց կեանքըն անտանելի ընող տառապանաց դարման մ'ընդունելու: Հայոց գլխաւոր բողոքն է որ անպատիժ կը մնան քիւրդերն ու չէրքէսներն որք կաւերեն իրենց արտօրայքը, կը թալլեն գիւղերը, և կառավարութիւնն անկարող է ընել իրենց պաշտպանութիւն և կամ փոխարինութիւն. Հայերը կը բողոքեն, որ հարկահանք կը ճնշեն ժողովուրդը, և հողային օրէնքներն բռնահաշ(?) կերպով վարուած լինելով, երկիրներն միշտ ենթակայ են իրենց ձեռքէն յափշտակուելու, գրաւուելու վտանգին: Նոցա վշտերուն նկարագիրը զոր կընէ այդ պետական մարդը, ստուգիւ շատ սև է, բայց իրօք բաղում «Bleiu book»-ներու մէջ գտնուած տեղեկագիրներէն աւելի սև չէ: «Այս վարչութեան ներքև, ասում է, Հայաստանի բնակիչներուն թուայն քառորդը նուազեցաւ Խրիմու պատերազմէն ի վեր, և ամենակարևոր քաղաքներ բոլորովին անմարդաբնակ եղան: Սուրէն, օրինակի համար, որ հայ ոստանիկներու բնակութիւնն էր երբեմն և որ ունի 9 եկեղեցի, չունի այժմ և ոչ մի հայ բնակիչ: Միակ զարմանալի բանն այն է, որ տակաւին այդ երկիրներուն մէջ հայեր կը գտնուին, վասն զի չէ թէ միայն նոցա կեանքին և նոցա սեպհականութեան ամեն օր վնասներ կը տրուին, այլ և նաև զոհ կերթան ամեն տեսակ նախատանաց և ծայրայեղութեանց. միայն մէկ քիւրդ պարագլուխ առևանգեց մէկ քանի տարուայ մէջ իր գործածութեան համար 167 մատաղահաս հայ աղջկունք»:

Այս բաներն և աւելի նողկալիներ տեղի կունենան ամեն օր, առանց ամենափոքր բաւարարութիւն ստանալու:

Իրաց այսպիսի մի վիճակի դէմ Հայք ինչ կը պահանջեն: Պարզապէս կը փափաքին, որ Թուրք կառավարութիւնն իրենց շնորհէ անկեղծօրէն և շուտափոյթ այն հաւասարութեան փայլումն, զոր բազմաթիւ «հաթթի» (ուկազ) հրատարակեցին բոլոր օսմանեան հպատակաց համար, և Պեռլինի դաշնագրութեան 61-դ յօդուածին վրա հիմնել մէկ քանի տնօրինութեանց գործադրութիւնը, քրիստոնէից հաւասար մասնակցութիւնը երկրին վարչութեան և դատարանաց մէջ, և նա մանաւանդ Լիբանանի վարչութեան վրա ձևուած մի վարչութեան գործադրութիւնը բուն Հայաստանի մէջ: Արևելցի պետական մարդը նախ կը հերքէ այն խոչնդոտներն, որք կարծես թէ կարգելեն Թուրքերուն հաւատալ ապակեդրոնացման դրութիւնն իբր բարի, իբր ամենաօգտակար և միակ միջոց յառաջադիմութեան, կը հերքէ նոյնպէս մի առ մի և շատ յաջողութեամբ այն առարկութիւնքն, զոր ի մէջ կը բերեն ընդդէմ ինքնօրէն մի Հայաստանի գաղափարին, առարկութիւնք որոց հիմերնին սա են թէ մի ինքնօրէն Հայաստան կարող է գործիք լինել Ռուսիոյ ձեռաց մէջ, թէ շատ հայեր, որք ցրուած կապրին Փոքր-Ասիոյ ամեն կէտերուն վրա, պիտի հրապուրուին գաղթելու ինքնօրէն գաւառին մէջ և այսպէսով իրենց շրջանակէն դուրս պիտի թողուն Թուրքերն, մի պարագայ, որ կարող է աղետաբեր լինել թէ Թուրքաց համար և թէ այն հայոց, որ դուրս պիտի մնան, և թէ վերջապէս հայք մի գաւառ կառավարելու կարողութիւն չը պիտի կարենան ունենալ: Այս յօդուածը կաւարտի յիշեցնելով այն խոստումն, որ հանդիսապէս երկու տարի առաջ տրուեցաւ Եւրոպիոյ կողմէն առ Հայաստան Պեռլինի վեհաժողովին մէջ. «Բարձրագոյն Դուռն պարտականութիւն յանձն կառնու իրագործել առանց յապաղման այն բարւոքմունք և բարենորոգմունք, զոր կը պահանջեն տեղական պիտոյք հայաբնակ գաւառաց և պահպանել զանոնք ընդդէմ քրդաց և չէրքէզներու: Բ. Դուռը պարբերաբար ինչ միջոցներ ձեռք առնուլը պիտի յայտնէ պետութեանց, որք պիտի հսկեն սոյն միջոցներուն գործադրութեանց»: Ցանուն և յօգուտ հայոց այդ Արևելցի պետական մարդը կը խնդրէ, որ իրականութիւն դառնայ ինչ որ մնացած տառ է ցարդ: Նորին վեհափառութեան Սուլթանին և օսմանեան կայսրութեան շահուց տեսակէտով նա կը ջանայ համոզել կայսրութեան վարիչները թէ անհրաժեշտ է գործադրել այն դաշնագիրն, որով կապուած են: Այս գործադրութիւնը կրնայ լինիլ երկու եղանակաւ, մին է հայ գաւառաց վարչութիւնը ապակեդրոնացնել, միւսն է անոնց ինքնօրինութիւն տալ: Մենք կը կարծենք թէ առաջին եղանակը թէ հայոց և թէ օսմանեան պետութեան աւելի յարմար և շահաւոր է: Որչափ որ ալ արևելցի պետական մարդը կը պնդէ թէ հնար չէ Թուրք նախարարները համոզել ապակեդրոնացման հարկին վրա, մենք հակառակը կը հաւատանք: Մի պետութիւն չը կարենար ապրել իր միւս մասերուն վնասներով, ինչպէս մարդկային մարմին անկարող է շնչել իր անդամոց երեսէն: Կեդրոնացման դրութիւնն, որ ցարդ Թուրքիոյ մէջ կը գործադրուի, կարծես հնարուած է միակ այն նպատակով, որ մայրաքաղաքին մէջ դիզէ և հաւաքէ գաւառաց բոլոր արիւն և մի կաթիլ չը մնայ գաւառաց կեանքը ոգևորելու համար: Ասկէ կը հետևի, որ այս կենսականութիւնը շուտ շուտ կը նուազի և երբ հոգին ծայրերէն արդէն ելած է, սիրտը մահամերձ է: Այսպիսի մի հիւծում, մի սպառում կասեցնելու, արգիլելու համար, արագ և հզօր դարման պիտոյ են: Արդ Հայաստանէն սկսելու պէս լաւագոյն եղանակ չը կայ: Դա մի կարևոր նահանգ է թէ ռազմագիտական և թէ քաղաքական տեսակէտերով: Կարելի է դայն ընել կայսրութեան ամրոցը, մի լաւ կառավարութեան միջոցով, և անկեղծօրէն կատարելով Հայոց իղձերն, որ համաձայն կը գտնուին Սուլթանին վեհապետութեան հետ: Բազմաթիւ հայեր գիտենք ծանուցուցին իբր կարող պաշտօնավարներ և ընդունակ պաշտօնեայներ կառավարութեան սպասին մէջ, որչափ ալ կայ, որոնք պաշտօններ յանձն պիտի առնուն, երբոր տեսնեն թէ իրենց հնար է օսմանեան հայրենասէր ըլլալ առանց իրենց հայրենակիցները նեղելու հարկին զօրապարտուած լինելու:

Երկրին հողային հարստութիւնք, որք այսօր օգուտ մ'ունին մէկ քանի գիւղական բնակչներու և մէկ քանի անխիղճ պաշտօնեայներու, պիտի մշակուին, զարգացուին իսկոյն Հայուն ձեռօք, որ ի բնէ ճարտար է. բաւական է որ պաշտպանուին ընդդէմ հարկահանաց զօշաքաղութեան և ընդդէմ քիւրդերուն և չէրքէզներուն աւազակութեան: Պահանջուած բարենորոգմունք բազմաթիւ

Հայրապետը պատասխանեց, թէ Լալան բոլորը պատմել էր իր կնոջը՝ Սառային և կինը հաղորդել էր իրան, և ինքը վաղուց գիտէր նրանց հոգեկան յարաբերութիւնները։ Եւ ինքը, և գուցէ իր բոլոր եղբայրները շատ ուրախ կը լինէին, եթէ Վարդանը կը ջանար(?) որ առաջ փախցնել և տանել Լալային։

—Ոչ թէ էֆէնդու պատճառով, աւելացրեց նա, —բայց կայ մի ուրիշ և աւելի անհրաժեշտ պատճառ, որ ստիպում է շուտով հեռացնել Լալային մեր երկրից…,

—Ուրիշ ինչ պատճառ կայ, հարցրեց Վարդանը, և նրա աչքերը վառվեցան սրտի բարկութիւնից։

Հայրապետը մանրամասնօրէն պատմեց քուրդ բէկի գիտաւորութիւնը, պատմեց նրա տիկնոջ Խուրշիդի ընդդիմադրութիւնը իր ամուսնի կամքի դէմ, պատմեց, թէ ինչ միջոցով Խուրշիդը յայտնեց Սառային բէկի նպատակը և խորհուրդ տուեց հեռացնել Լալային այդ երկրից,—մի խօսքով, Հայրապետը ասաց այն ամենը, ինչ որ մինչև այն օր կատարվել էր Լալայի վերաբերութեամբ, և ինչ որ դեռ Վարդանին անյայտ էր։

Խորին զգածութեամբ լսում էր Վարդանը Հայրապետի պատմութիւնը և նրա խօսքերը թունաւոր նետերի նման ծակոտում էին խեղճ երիտասարդի սիրտը։

—Եւ դուք այդ ամենը գիտէիք և ծածկում էիք ինձանից, ասաց նա սաստիկ վրդովմունքով, —և դուք սպասում էիք, մինչև քուրդը գայ, և օր-ցերեկով ձեր քոյրը հօր տնից յափշտակէ ու տանէ, և դուք աչքներդ բաց-բաց մնիկ տայիք, թէ որպէս են անարգում ձեզ….

Այժմ Վարդանը հասկանում էր Լալայի այն սիրտ(?) և յուսահատական խօսքերի իմաստը, որ մինչև այն օր մնացել էր իր համար առանց բացատրութեան,—հասկանում էր, թէ ինչու Լալան այն մութ գիշերային պահուն, երբ առաջին անգամ հանդիպեցաւ իր հետ, իր հօր տան պարտէզի մէջ, երբ պէտք էր համբոյրներով քաղցրացնել առանձնութեան ժամերը, երբ պէտք էր սիրոյ և անսահման երջանկութեան վրա խօսել,—նա իր գեղեցիկ աչքերից արտասուք էր թափում, և օրհասական խռովութեան մէջ ասում էր այդ խօսքերը. «ես Սօնայի մօտ չեմ գնայ....ես վախենում եմ գերեզմանից....վախենում եմ քրդերից.... ազատիր ինձ և տար մի ուրիշ երկիր»....Որքան նա գիտէր, թէ ինչ դառն վիճակ է սպասում իրան, և խորին ցաւակցութեամբ պատմում էր իր ընկերուհուն՝ Նարգէսի անցքը, թէ որպէս յափշտակեցին, թէ որպէս տարան նրան քրդերը, և որպէս անբախտ ու տխուր էր այժմ Նարգէսը....

Լինում են րոպէներ, որ մարդը թշուառութեան, վտանգի և դառն պատահմունքների ամենասաստիկ հարուածների տակ աւելի քաջանում է, աւելի տոկուն անխորտակելի սիրտ է ստանում և աւելի հանգստանում է։ Նա սկսում է սրտով արհամարհել չար բախտի հարուածները, երբ նրանք հասնում են մի յայտնի աստիճանի, որից աւելին սպառել չէր կարելի։

Նոյն դրութեան մէջն էր գտնվում այժմ Վարդանը։ Նա այլ ևս չէր մտածում մարդկանց, զգացմունքների և հոգեկան տանջանքի խռովութեան հետ։ Նա այժմ հանգիստ էր։ Ամեն ինչ միանգամով վճռվեցաւ նրա մէջ։ Այժմ նա գիտէր, թէ ինչ պէտք էր անել։—Ընկերի սէրը յաղթեց կնոջ սէրին։—Ընկերի կրծքում մէջ սպառվում էր գաղափարը, հարստահարված և թշուառ գիւղացու ազատութեան գաղափարը, որի մէջ բովանդակվում էր ոչ միայն Լալայի, այլ շատ հազարաւոր կոյսերի պատիւը և փրկութիւնը։ Ինչու միայն Լալայի համար հոգալ. ինչու թողնել ընդհանուրը և մասնաւորի ետևից գնալ....մտածում էր նա։

—Այս րոպէից յետոյ, խօսեց Վարդանը,—ես պէտք է կրկնեմ ձեզ մի և նոյնը, ինչ որ ասեցի մի քանի րոպէ առաջ։ Ես պէտք է գնամ պ. Սալմանի ետևից, և պէտք է աշխատեմ, ինչ հնարքով և լինի, ազատել նրա կեանքը։ Իսկ Լալային, ի հարկէ, նոյնպէս անհոգ թողնելու չէ. նրա մասին ևս պէտք է մի կարգադրութիւն անել։ Ահա իմ խորհուրդը, լսեցէք....

—Ոչինչ կարգադրութիւն պէտք չէ....լսելի եղաւ մի ձայն և թաղուարի ետևից յայտնվեցաւ կաղ չօրչու հսկայական կերպարանքը։

Վարդանը, տեսնելով նրան, մի առանձին ուրախութիւն զգաց, բայց Հայրապետի և Ապօի վրա խիստ անախորժ տպաւորութիւն գործեց, երբ տեսան, որ այդ թափառականը գաղտնի լսում էր իրանց խօսակցութիւնը։ Այդ օտարոտի մարդու մասին նրանք դեռ ոչինչ չը գիտէին, բայց երբ նկատեցին, որ Վարդանը խիստ մտերմաբար բռնեց նրա ձեռքից և նստեցրուց իր մօտ, այն ժամանակ երկու եղբայրները փոքր ինչ հանգստացան, մանաւանդ երբ Վարդանը յայտնեց նրանց, ասելով.— Մի կասկածէք, մերոնցից է....

Բայց Մելիք-Մանսուրը այժմ այն չէր, որպէս տեսել էին նրան մի քանի ժամ առաջ թափառական չօրչու ցնցոտիների մէջ։ Ինքը՝ Վարդանը հազիւ կարողացաւ ճանաչել նրան իր այժմեան նոր կերպարանափոխութեան մէջ։ Նա կրում էր լեզուի(?) ազգային համազգեստ և կատարելապէս զինված էր։

—Ես ձեզ մօտ երկար մնալ չեմ կարող, ասաց նա շտապելով.—ձեզ յայտնի է, որ մեր [illegible] ծուղակի մէջ. պէտք է ազատել նրան։

—Մենք էլ հէնց այդ մասին էինք խօսում, պատասխանեց Վարդանը։

—Դուք նրա մասին միամիտ կացէք. նա էգուց կամ միւս օրը ազատված կը լինի, ասաց նա կանգնելով.—Դուք միայն շարունակեցէք մեր ընդհանուր գործը։ Առ այժմ բարի գիշեր։

—Դուք մենակ էք գնում։

—Ոչ, իմ ընկերները այնտեղ սպասում են։

Նա ձեռքը պարզեց դէպի լեռան կողմը, որ գիշերային խաւարի միջից աղօտ կերպով երևում էին մի խումբ ձիաւորներ։

—Ո՞վքեր են նրանք, հարցրեց Վարդանը։

—Մի քանի լեռնցի երիտասարդներ։—Ցտեսութիւն։

Վարդանը կամենում էր մի քանի բաներ ևս հարցնել, բայց նա հեռացել էր արդէն։

Հայրապետը և Ապօն բոլորովին ապշած մնացին։ Նրանք դեռ չը գիտէին այդ գաղտնածածուկ անձնաւորութեան ով կամ ինչ տեսակ մարդ լինելը։ Վարդանը հաղորդեց ինչ տեղեկութիւններ որ ունէր նրա մասին, և երկու եղբայրները այժմ համոզված էին, որ այդ հնարագէտ մարդը կարող էր ազատել պ. Սալմանին։

Նրանք վերկացան և սկսեցին դիմել դէպի տուն։ Բայց Սաքօն և Եղօն՝ Վարդանի երկու ծառաները,—որոնք ծերունի խաչոյի խորհրդով ուղարկված էին, որ Վարդանին և իր ընկերներին զգուշացնեն, որպէս զի նրանք տուն չը վերադառնան,—Վարդանի այդ հաւատարիմ արբանեակները, թէև ամբողջ օրը որոնեցին նրանց, բայց գտնել չը կարողացան, որ յայտնէին, թէ ինչ էր սպասում նրանց ծերունի խաչոյի տան մէջ։

—Եղօ, ասաց նրանց իր ընկեր Սաքօն,—մեր վատ է, մենք պէտք է աշխատենք չը բաժնվել, որ եթէ տղային մի բան պատահելու լինի, կարողանանք փրկել(?)։

—Ես էլ այնպէս եմ մտածում, պատասխանեց Եղօն։

Երկու ընկերները վճռեցին հեռուից հսկել Վարդանի վրա և իրանց հեռու պահել ծերունու տնից։

(կը շարունակվի)